

رهنگدانهوهی کولتور له شیعرهکانی (قانیع و پیره میرد) دا

قاسم محمد عزیز قادرا - فواد رشید محمد^۲

Fuad.mohammd@su.edu.krd - qasim.mohammedkri@gmail.com

اقوتابخانهی مه لافه ندی بنه په تهی تیکه لاو، به ریه به رایه تهی په روه رده ی ناوه ندی هه ولیر، به ریه به رایه تهی گشتی په روه رده ی هه ولیر، وه زاره تهی په روه ده، هه ولیر، هه ریمی کوردستان، عیراق.

به شی زمانی کوردی، کولیز ی په روه رده ی بنه په تهی، زانکۆی سه لاهه ددین، هه ولیر، هه ولیر، هه ریمی کوردستان، عیراق.

پوخته:

ئه م توێژینه وهیه که به ناو نیشانی (رهنگدانه وهی کولتور له شیعرهکانی (قانیع و پیره میرد)) دایه، ئه وه ده خاته رو که چۆن کولتور به جۆرهکانییه وه له ناو کۆمه لدا باوه و کاریگه ریی شاعیران و به کاره یانی ئه م چه مکه له ناو ده قه شعرییهکان و رهنگدانه وهی له ناو کۆمه لدا رهگی دا کوتاوه. هاوکات باس له وه دهکات که چۆن وه گرتن و پاراستنی کولتور له ناو کۆمه ل و په یوه سته بونی له ناو میله تهی کورد به شیوهیه که که هاوشانی ئایین وه رگیراوه.

کلپه وشهکان: چه مکی کولتور، زار و زمان، جۆرهکانی کولتور، که رهستهکانی کولتور، بابه ته که لتورییهکان، و ده قه شعرییهکان.

پیشهکی

ئەگەرچی ئەدەب و زمان پروانینی خۆی هەیه له بەرجهستهکردنی دیمەن و ویستگەکانی ژياندا، بەلام ئەم بەرجهستهکردنە نەک هەر مانای دابراي ژيان و ئەدەب نییه، بەلکو بەشیوهیهک له شیوهکان ئەم راستییە دوپات دەکاتەوه. که په یوهندییهکی بهتین و پیکهوهگریدراو ههیه له نیوان ژيان و ئەدەبدا له ههناوی ئەم په یوهندییهدا، بابەته جیاوازهکانی کولتور، پانتاییهکی زۆریان له پوبهری ئەدەب گرتوتهوه. ههروهها هۆکاری ههلبژاردنی ئەم بابەته له پیناوی پونکردنهوهی رادهی ئامادهیی کولتور له شیعری کوردیدا، وامان بهباش زانی له ژیر ناویشانی (رهنگدانهوهی کولتور له شیعرهکانی قانبع و پیره میرد) ئاوریک له م بابەته بدهینهوه، له لایهکی تریشهوه هیندهی ئیمه ئاگادارین له نیو رهخنهی ئەدەبی کوردیدا له ئاسته ئەکادیمییهکهیدا گرنگییهکی زور بهم لانهی کولتور و شیعری نه دراوه ههلبهته ئەم بابەته گرنگی و بایهخی زۆری ههیه بهوهی ئەم لیکۆلینهوهیه تارادهیهک چۆنیهتی و چه نایهتی ئامادهیی کولتورمان بو دهخاتهرو له شیعری شاعیرانی وهک (قانبع و پیره میرد) دا.

ناوهڕۆک:

لیکۆلینهوهکه له دو بهش پیکدیت: بهشی یهکه م: کولتورو شیعری: که دو تهوه ره له خۆدهگری و کۆمهلی زانیاری کۆدهکاتهوه ئه ویش چه مک و پیناسه ی کولتور که به دو تهوه ری جیاواز دهیخهینهرو یهکیکیان چه مکی کولتور، که تهنها له پروی فه رهنگه وه قسه ی له سه ر ده که ی ن ئه ویتریان پیناسه ی کولتور که به چه ند جوړیک پیناسه کراوه و پونکراوه ته وه.

بهشی دوهم: پیکهاتوه له خسته پروی نمونه شعرییهکانی قانبع و پیره میرد به پیی ئاماده بونی بابەته کولتورییهکان له دهقه شعرییهکاندا که. زیاتر بریتین له (پهندی پیشینان، ئاین، دابونه ریت، ئەفسانه، دلداری). له کۆتاییدا ئەنجامی لیکۆلینهوه که له چه ند خالیکیدا خراوه ته رو.

بهشی یهکه م: کولتور و شیعری:**تهوه ری یهکه م: چه مکی کولتور****1. له روی زمانه وه**

به ر له تاوتویکردنی چه مکی کولتور، پیمان باشه له پروی زمانه وه سه رنجیک له م چه مکه بدهین. سه ره تا گه ر سه رنج بدهین، له زمانی کوردیدا کولتور به مانای (توره گه یهکی بچکۆلانه یه، که کلی هارپاوه ی تیده کریت) (هه ژار موکریانی: ۱۳۸۷: ۶۱۹). هه روه ها به مانایه کی تریش دیت هه ر له زمانی کوردی، به لام له چه ند ناوچه یه ک کولتور به مانای (سورمه دان) (هه ژار موکریانی: ۱۳۸۷: ۶۶۵) هاتوه. هه روه ها له کۆری

زانبارى كوردستانىش چه مكى (كولتور- پۆشنبىرى- چاندن) به رامبهرى ئىنگلىزى (ليژنهى كۆر: ۲۰۰۶: ۷۷) هاتوه. له زمانى عهرييشدا به رامبهرى كولتور (تراث) به كارها توه، ههروهكو له زمانى عهرييشدا وشهى (تراث) به كارديت بۆ دهلاله تکردن له گهنجينهى ميژوى ميلله تىك، ئەم وشهيه (تراث) له چاوكى كارى (ورث- وارث- ميراث) هوه وشهى (تراث) يش هاتۆته كايه وه. (ابن المنظور: ؟: ۱۸۹)، كه له زمانى عهرييشدا به ماناي جىگروهه ياخود ئەو كه سهى كه پاشماوه كۆنه كهى بۆ جيده ميئى. (وشهى كولتور له زمانى ئەلمانى و فره نسى و (كه لچه ر) له زمانى ئىنگليزىدا له بنه رهدا له وشهى لاتىنى (culture) وه رگىراوه. (البلبكى: ۲۰۰۴: ۴۴۱) و له فرههنگى گىرفانى ئوكسفورد (سهلام ناوخوش: ۲۰۰۵: 13) دا بهم شيوهيه باسكراوه كه له زمانى ئىنگليزىدا له بهرانبه ر (وشهى culture) پۆشنبىرى - شارستانى و له بهرامبه ر وشهى (culture) پۆشنبىرى، روناكبىرى، شارستانى (ناوخوش: ۲۰۰۵: ۱۱۳) به كارها توه. له بهرامبه ر وشهى (culture) ئەگه رچى له هه ندىك سه رچاوهى ئىنگليزى و عه ره بى له نيوان وشهى (culture) و (heritage) تىكه لاوى هه يه و زورجار له برى (heritage) (تراث) زاراوهى (culture) به كارها توه، به لام له فرههنگدا به رامبه ر وشهى تراث - كولتور. له ئىنگليزى (heritage) و له فرهه نسى (heritage) يان (Tradition or Legacy) بۆ به كارها توه، له بهرامبه ر وشهى (ثقافه) يش له ئىنگليزى و فرهه نسىدا (Culture or Education) به كارها توه. له زمانى فارسىدا وشهى (فرههنگ) له برى كولتور به كارديت، وشهى (فرههنگ) له زمانى فارسى (دهرى) دا ميژويه كى كۆنى هه يه، له زۆرىك له دهقه شيعرى و نوسراوه فارسىيه كۆنه كاندا به تاييه تى تا سه دهى حه وته مى كۆچى ده بينريت، دواى ئەم سه دهيه وشهى فرههنگ له دهقه ئەدهبىيه كاندا به كارنا برى يان كه متر به رچاوده كه ويت چونكه سه دان وشهى دىكهى عه ره بى جىيان ده گرنه وه. (ئاشورى: ۹۷).

دواتریش وشهى (فرههنگ) له ريگاي هندستانه وه ديته نيو زمانى فارسى و مانايه كى به خو وه ده گریت، واته كتيبى وشهكان يان قاموس، به لام يه كگرتنه وهى فرههنگستانى ئىران له سالى ۱۳۱۳- ۱۳۱۴ى كۆچى هه تاويدا به سه رهاتىكى نوئ بۆ وشهى كولتورى ديارى كرد، وشهى فرههنگستان به گورپىنى (وهزارهتى مه عارىف) بۆ وهزارهتى فرههنگ توانى وشهى فرههنگى بگه رپىنينيته وه سه ر مانا په سه نه كهى، له زمانى په هله وى و فارسى (دهرى) دا و ئەو وشهيه ديړينه وهك هاوتاي وشهى (Education) له زمانى فارسىدا سه ره له نوئ په واجى په يدا كرده وه. (ئاشورى: ۹۷-۹۸).

2. پیناسهى كولتور:

سه رچاوكانى بوارى كولتور و كۆمه لئاسى له ديدو ده ربىنى جياوازه وه هه ولى ناساندنى ئەم چه مكه يان داوه، له زمانى كوردىدا (كولتور) له سه ره تادا به ماناي كىلانى زه وى و گه شه كردنى په و هك و گيانداران به كارده هات، به ديژابى هه ردو سه رده مى فه رمان په وايى گرىكه كان و رۆمانىيه كان ئەم وشهيه ماناي كىلان و چاندنى زه وى ده گه ياند. ههروه ها له پوانگه يه كىتر و به جوړى كىتر، پیناسهى كولتور ده كه ن و

دهلین کولتور (بریتییە له زانیی چۆنیەتی بونی مروّف به خاوهنی زانیاری به هه‌مو شیکردنه‌وه‌و گه‌ران و لیکدانه‌وه‌ی رۆژانه‌ی خۆی له باره‌پیکه‌ستنی باوه‌رو بۆچونه‌کانی خۆی به‌کاریده‌هینی، بۆ ئه‌وه‌ی نامۆ نه‌بی به‌وه‌ کۆمه‌له‌ی تینیدا ده‌ژی) (Worth ough:1983:211)). گرینگی مروّف له‌وه‌دایه‌ که‌ بتوانی له‌ ریگه‌ی زانیارییه‌کانی که‌ هه‌یه‌تی رۆژانه‌ به‌کاریانبینی، تاوه‌کو هه‌م بۆخۆی و هه‌م ئه‌وه‌ کۆمه‌لگه‌یه‌ش تینیدا ده‌ژی بتوانی ئه‌وه‌ زانیاریانه‌ به‌کاریبینی وه‌ک خۆراکیکی ژیانی تاوه‌کو له‌ ریگه‌یه‌وه‌ هه‌ر کۆسپ و ته‌گه‌ریه‌کی که‌وته‌به‌ر پێ زۆر به‌ ئاسانی زالییت به‌سه‌ریاندا. کولتور پانتاییه‌کی زۆر ده‌گریته‌وه‌وه‌ ده‌وله‌مه‌نده‌ به‌ به‌ره‌مه‌کانی، بۆیه‌ هه‌مو کۆمه‌لگه‌ پێویستی پێیه‌تی به‌ هه‌مو بواره‌کانیه‌وه‌. ئه‌وه‌ی تینینی ده‌کریت له‌ پیناسه‌ی کۆمه‌لناسیدا که‌ له‌لایه‌ن کۆمه‌لناسه‌کان کولتور په‌یوه‌سته‌ به‌ چه‌مکی رۆشنییری و کۆمه‌لگه‌ ده‌بیته‌ ناوه‌ندی کار، یان زه‌مینه‌ی جولاو که‌ به‌ها کولتورییه‌کان جموجۆلی خۆی تیدا ئه‌نجام ده‌دن، ده‌گوازرینه‌وه‌و جیگیرده‌بن، ده‌بخشریت واته‌ لێره‌دا کولتور (کۆمه‌لیک هه‌لسوکه‌وتی کۆمه‌لایه‌تی ئامانجی پاراستنی هه‌ندیک پێوه‌ر و په‌هه‌ندی په‌فتارییه‌ له‌ هزری تاکه‌کاندا، ئه‌م پێوه‌رو به‌هایانه‌ش واتای به‌رده‌وامی رابردویه‌کی راسته‌قینه‌یان ویناکراو ده‌گه‌یه‌نن) (مارسنال: ۲۰۰۰: ۳۹۶).

له‌م پیناسه‌یه‌دا هه‌ر به‌مه‌به‌ستی پاراستنی کولتورو کۆمه‌لی له‌ په‌فتاره‌کانی باوک و باپیرانه‌وه‌ بۆ ئه‌وه‌ی نه‌وه‌ی دوا‌ی خۆیان سوودی لێوه‌ربگرن، و هه‌لسوکه‌وتی نه‌وه‌کان هه‌مان په‌فتار نیشان ده‌دن، بۆیه‌ ده‌ناسرینه‌وه‌ به‌م نه‌ته‌وه‌یه‌ به‌ هۆی کولتوره‌وه‌، به‌لام له‌لایه‌کی تریشه‌وه‌ باس له‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ کۆمه‌لیک خاسله‌ته‌، به‌های جۆراوجۆر له‌ چوارچێوه‌یه‌کدا وینه‌ و نمای کۆمه‌لگامان بۆ ده‌کیشن، له‌نیۆ ئه‌م وینه‌یه‌شدا سیمای په‌نگه‌ جیاوازه‌کان و گروپه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ جیاوازه‌کان کیشراوه‌.

ئه‌گه‌ر ئاوڕیک بده‌ینه‌وه‌ له‌میژو ده‌بینین له‌ هه‌مو بواره‌کانی ژیاندا پشت ده‌به‌ستن به‌ گه‌رانه‌وه‌ له‌ ئه‌زمونی باب و باپیرانه‌وه‌، و کاریکردنیان به‌رپه‌وه‌ی ژیا‌ن و تاکو نه‌وه‌ له‌ دوا‌ی نه‌وه‌ پارێزراوینیت و ده‌کرێ ئه‌وه‌ی که‌ له‌ ئیستادا نه‌وه‌کان هه‌لسوکه‌وت ده‌که‌ن بیگه‌رپیننه‌وه‌ بۆ سه‌رده‌می کۆن، بیگومان ئیمه‌ش ناتوانین له‌ هه‌مو شوینیک پشتی پێ به‌ستین، چونکه‌ هه‌ندی شوین باوه‌ریان به‌ کۆن نییه‌ و هه‌ندیکیش وه‌ک خو و دابونه‌ریت به‌کاریدینن هه‌لسه‌نگاندن له‌لای که‌س به‌کاربه‌ری هه‌لسوکه‌وته‌که‌وه‌ رومال ده‌کریت، هه‌روه‌ها به‌لای یه‌کیک له‌ تیوره‌کانی هه‌ژمونی کولتوری که‌ باس له‌ چینه‌کانی ناو کۆمه‌لگه‌ ده‌کات و (گرامشی) ده‌لیت: (کولتور ئه‌وه‌ پانتاییه‌یه‌ که‌ تیایدا له‌ نیوان ده‌سه‌لات و به‌رگریدا تا جیگری مملانی له‌ ئارادایه‌ کولتوری جه‌ماوه‌ری پانتایی مملانی ئایدۆلۆژیکی نیوان چینه‌ زال و بن ده‌سته‌کانه‌) (بشری: ۲۰۰۶: ۳۲). لێره‌دا (گرامشی) مه‌به‌ستی له‌ په‌یوه‌ندی نیوان هه‌ردو چینی ناو کۆمه‌له‌ که‌ به‌ چینیایه‌تی ده‌سه‌لات و ژیر ده‌سته‌ باوه‌، که‌ هه‌میشه‌ له‌ مملانییدان. به‌لام ئه‌وه‌ی مه‌به‌ستی رونی ئه‌م جۆره‌ کولتوره‌ی جه‌ماوه‌ریه‌ نایانه‌ویت بلیت زالبونی چینی هه‌ژمونی ده‌قاوده‌ق به‌سه‌ر چینه‌کانی تر له‌روی ئایدۆلۆژیاوه‌ زال بیت، به‌لکو

دوای چه‌ندین رابوچون له‌سه‌ر پیناسه‌ی کولتور که له‌لایه‌ن کۆمه‌لناسانه‌وه کرابیت و گواستنه‌وه‌ی پشتاوپشتی نوسینه‌کان، و کۆکردنه‌وه‌ی چه‌ندین زاراوه و وشه‌ی جوانتر که شیایوی پیناسه‌ی کولتور بن له‌لایه‌ن مروّفناسی به‌ریتانی (تایلۆر) که پینوایه (کولتور بریتییه له‌گه‌شتیکی ئالۆز له‌ زانست و زانیاری و هونه‌ر، هزر و بیروباوه‌ر و یاسا و ریکار و دابونه‌ریت، به‌کورتی گشت ئه‌و فیروبون و عاده‌تانه‌ن که مروّفیک وه‌کو ئه‌ندامیکی کۆمه‌لگه‌ وه‌ریده‌گریت) (موحسنى: ۲۰۰۰: ۱۰۳). له‌ رپه‌وه‌ی ئابوری و په‌یژه‌کانی ژیانی کۆمه‌لگه‌دا کولتور جیگه‌ی خۆی هه‌بوه، هه‌رده‌م خالی سه‌ره‌کی ژیان بوه وه‌ک هه‌ریه‌ک له‌ به‌شه‌کانی تری پینووستی ژیان بۆیه لای مارکسیه‌کانیش چه‌مکی کولتور گفتوگۆی زۆری له‌ باره‌یه‌وه‌ کراره‌ و به‌ستراوه‌ته‌وه به‌ هاوکیشه‌ی ژیرخان و سه‌رخانی ئابوریه‌وه‌ بۆیه به‌رای ئه‌وان (کولتور به‌ری ئایدۆلۆژیایه و کولتور به‌رامبه‌ر به‌ ژیرخانی ئابوری به‌رژه‌وه‌ندی چینی زاله‌ و له‌دوایدا تیگه‌یشتنی په‌یوه‌ندییه‌کانی به‌ره‌مه‌ین و ژیرخانی ئابوریه‌) (بشریه: ۲۰۰۶: ۱۵). لیره‌دا مه‌به‌ستی مارکسییه‌کان له‌ وه‌دایه‌ که هه‌رچی کولتور ده‌ستی هه‌یه له‌ ژیرخان و سه‌رخانی ئابوری چونکه‌ گه‌ر تیگه‌یشتن له‌ کولتور نه‌بیت له‌لایه‌ن چینی سه‌رمایه‌داره‌وه ئه‌وا هه‌رده‌م له‌به‌رژه‌وه‌ندی خۆیان ته‌واو ده‌بیت.

لیره‌دا له‌ رۆشنییری کوردیشدا زاراوه‌ی کولتور به‌مانا و تایبه‌تی خۆی دیت، که هه‌ر یه‌که و له‌ روانگه‌یه‌که‌وه پیناسه‌ی کردوه و خودی وشه‌که‌ش له‌لای گه‌لی کورد به‌ها و گرینگی خۆی هه‌یه و به‌هه‌مو لایه‌نه‌کانی ژیان سه‌رچاوه‌که‌ی له‌ کولتوره‌وه‌یه. لیره‌دا به‌گشتی پیناسه‌ی کولتور ده‌که‌ین (کولتور ته‌نیا کۆمه‌لکی که‌له‌که‌بو له‌ دابونه‌ریت و شیوه‌ جیاوازه‌کانی ژیان نییه، به‌لکو سیسته‌میکی ریکخراوه له‌ره‌فتاره‌کانی، یان شیوه‌ی گشتی ژیانی گروپیک یان چه‌ند گروپیکه‌ له‌ خه‌لک، ره‌گه‌زه‌کانی کولتور وه‌کو دابونه‌ریت و بیروباوه‌ره‌کان هه‌روه‌ها به‌ها ده‌به‌خشی) (په‌یمان حسن سلیم: ۲۰۱۱: ۹). دوابه‌دوای گشت پیناسه‌کان و رۆنکردنه‌وه‌یان له‌ هه‌مو لایه‌نه‌کان و رابوچونی زاناکان و فه‌یله‌سوفه‌کان سه‌باره‌ت به‌ چه‌مکی کولتور، گرینگ و به‌های کولتور و چه‌ند جیاوازییه‌کمان بۆ ده‌رکه‌وت.

کولتور گرینگی و به‌های له‌ هه‌لسوکه‌وت و ره‌فتاری مروّفه‌کانه‌وه‌ ده‌رده‌که‌ویت و که به‌هۆی ئه‌و سود و وته‌ به‌نرخانه‌ی که له‌لایه‌ن باوانه‌وه‌ به‌جی ماوه، ئه‌میش به‌هۆی به‌کاربردنیان نه‌ک هه‌ر وه‌کو کۆگه‌یه‌ک که‌له‌که‌بویت، ئه‌مه‌ش هه‌ر ناوچه‌یه‌ک خاوه‌ن کۆمه‌لی هه‌لسوکه‌وتی تایبه‌تی خۆیه‌تی، (کولتور له‌ شوینیکه‌وه‌ بۆ شوینیکی تر جیاوازه‌ له‌سه‌ر روی زه‌مین ئیمه‌ پینووسته‌ تایبه‌تمه‌ندی فۆرمی زمانه‌که‌ له‌و شوینه‌دا فیروبین) (په‌یمان حسن سلیم: ۲۰۱۱: ۹).

بهشی دوهم: بابته کولتوریه کانی له نیو دهقه شیعریه کانی

گومان له وهدا نییه ههردو شاعیری گه وهی کورد که له ناو خه لکدا ژیان و له گه ل ئازار و خووشی و ناخووشیه کانی خه لک دهستان به نوسین کردوه وهک له شیعره کانیاندا ته واو کومه لایه تی بونیان پیوه دیاره و هه مو ره هه ندیکی کومه لایه تی له خۆده گرن. شاعیران هه میسه باسی ژیانی لادی و چۆنیه تی خستنه روی کولتوره کوردیه کانیان ده کرد. هه وه کو چۆن قانیهی شاعیر بابته کانی شایی و ره شبه له کی هه لگرتوه و پی ره می ریش ناگری نه ورۆزی به جواتترین شیوه وینه کردوه.

1. په ندی پیشیان:

به به شیکی گرینگی هه ر نه ته وهیه ک داده نریت، ئاماده ییه کی به رچاوی ههیه له نیو به ره هه مه ئه ده بیه کانی، له ئه نجامی به سه ره اتی کاریگه ر و تاقیکردنه وهی پیر و پیشیان هه وه گوتراون و که وتونه ته سه ر زمانی گه وره و بچوک و تاراده یه ک بون به به ندی ده ستوری کومه لایه تی و ئابوری و سیاسی و گه ل و به که رتیکی جودا نه کراوه ی ژورخانی ژیانی ماددی رۆله کانی کومه ل. (شاره زا: ۱۹۷۹: ۸) گه ر سه رنج بده یه ئه ده بی فۆلکلۆری گه لان که ده بینین هه ریه که وه جوړیک قسه ی پیشیان به به شیکی به نرخ و بایه خدار داناوه و، ئه وه ئه ده به یان به نه مری هیشته وه و که بوته مایه ی لیدوان و هه لسه نگاندن و لیکۆلینه وهی فراوان له لایه ن زانایانی فۆلکلۆره وه و هه ریه که به جوړیک لپی دواوه و چه شنیک بۆی چه له وانه زانای ئه لمانی (فریدریش زایلر) ه له باره ی قسه ی پیشیان هه ده لی: (قسه ی پیشیان چه ند ده رب رینیکی ریکویپیک و پته ون به زۆری شیوه ی فیرکردن و ئامۆژگاری یان پیوه دیاره و خویان له روخساریکی هونه ریتر له روخسار و شیوه ی ئاخواتنی ئاسایی ده نوسین. (شاره زا: ۱۹۷۶: ۸)

په ندی پیشیان ئه مرۆ رینیشاندهری ئه م مرۆ قانه ن که باپوه ریان به کولتوره که یان ههیه، چونکه قسه ی ئه م که له پیاوانه ن که هه میسه وته کانیان بونه ته وانه بو ژیان و خه ریکی کاری باش و دورکه وتنه وه ن له وانه خراپه کانی ژیان و ریکۆشکاری بو داها تو.

زانایان و نوسه رانی کوردیش هه لجینراوی ئه م بابته جوانانه ی کۆن زیندو ده که نه وه و به شیوازیک باس له په ندی پیشیان ده که ن و پیتاسه ی بو ده که ن و ده لین: (په ندی پیشیان بریتین له چه ند وته یه کی کورتی کوردی پیکه وه نوسینراوه و مانایکی به رزیان تیدایه، له زمانی کۆنه وه که وتونه ته سه ر زمانی کوردی، چۆنیه تی ژیان و ره وش و بیروباوه ریان پیشان ده دن). (شاره زا: ۱۹۷۶: ۸) هه روه ها سویدیه کانی ش به جوړیکی تر باسی په ندی پیشیان ده که ن و ده لین: (قسه ی کۆنینه ی میلله ت ئه وشتانه ده رده برن که ئاده میزاد بیری لیده کاته وه) (شاره زا: ۱۹۷۶: ۱۰). گومان له وهدا نییه هه ر میلله ت و خاوه ن که لتور و جوړیک له دابونه ریتی خۆیه تی بۆیه لای عه ره به کانی ش له باره ی په ندی پیشیان هه باسکراوه که نوسه ر (أحمد أمين)

دهلئيت: (قسهی پيشينان (الامثال) جوړيکه له جوړه کاني ئه ده ب و به وشه کورتي و مانا جوانی و په وانبيژي له ئاخوتنی ئاسايی خوئی ده گريته وه) (شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۰).

ده توانين بليين ئه زمونی ژيانی راپوردومان وه کو که رهستهی شيعر به کارهاتوه، ليړه دا چهند شاعيريکی کورد زياتر گرنگيان به م بابته تانه داوه، وه کو پيره ميړدی شاعير که له باره ی په ندى پيشينان و ههروه ها ماموستا (مسعود محمد) دهلئيت: (فولکلوري کوردي هي هه مو کورده و دل و دهرونی تيکرايي خه لکه دوباره ده کاته وه). (شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۶) بويه پيره ميړدی شاعير ئه م په نده دهلئيت: (که ر له کي که وتوه و کوندهش له کي دراوه). (شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۱۷) له لايه کيتر و له په نديکيترى پيشينان پيره ميړدی شاعير دهلئيت: (که ره ميره بوهاره، کورتانه که ت له شاره). (شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۲۰) مه به ستي شاعير چاوه روانييه تا بگات به مران، ئه گهرچي له سهر مهر گدايه. له په نديکي تری پيره ميړدا دهلئيت: (که س به دوی خوئی نالی ترشه) (شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۲۱) واته هه مو که سيک کار و کرده و به ره می خوئی لاپه سنده و ئه گهرچي خراپيش بيت، به خراپي له قه له م نادات، بويه کردويه تيه شيعر و دهلئيت:-

هيچ که س به دوی خوئی ناييژي ترشه	
صوفي دهلي: جيم له عرش و قورشه	(شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۲۱)

پيره ميړد کردويه تيه شيعر دهلئيت:-

له م زه مانه دا راستيمان نه دی	
خومان هه لگرين بو دهوري مهدي	
ئه وسا گورگ و مهر تيکرا ئاو ئه خون	
ئه مه ئه فسانه ی کونی من و تون	(شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۲۱)

له په نديکيترى پيشيناندا:-

گورگه و له پيستی مهر دايه	
هه ندي له پيستی مهر دا وهک گورگه	
هه نديکي تريش سيلی لاورگه	(شارهزا: ۱۹۷۶: ۱۲۲)

واته خوئی له شيوهی پياوی باش نيشان ده دات له کار و کرده وهيدا که چي له ژيره وه خراپه دهکات.

2. دابونه ریت:

دابونه ریت به شیکی گرنگی کولتوری کوردییی و هر نه ته وهیهک خاوهنی دابونه ریتی خۆیه تی و باو باپیرانمان ئەم نه ریتیه یان پاراستوه تاکو ئەمرۆکه که له نیو کۆمه لگه دا کاری پینده کریت و بویته پیره وی ژیان. ئەمهش زیاتر له لایه ن پیاوه گه وره کانه وه کاری پینده کریت و بونه ته به شیکی دانه برای نیو کۆمه لگه.

قانیعی شاعیر دیاردهیهک باس دهکات که کۆمه لگهی کوردهواری به هۆی بۆنهیهک یاخود کاریکی ههروهزی به چاوان و ئه ویش تیکه لاوی کور و کچان بوه، ئەمهش له لادیکان باو بوه و له سهردهمی شاعیرانی کوندا رویان داوه، که به هۆی راپه راندنی کاریکی ههروهزی کور و کچان تیکه لاو دهبون و ههروهها له بۆنه تاییه ته خۆشییهکان و نه ته وهیییهکاندا وهک جهژن رهشبه له کیان دهگیرا که پیمان دهلین ئەمه جهژنه جهژنیش پیوستی به خۆئاماده کردن ههیه و به کورپان و کچانی لادی و دهلی:

کورگه ل وا دیسان رۆژی شادییه
به زمی هه لپه رکی و دل نازادی یه
(قانیع ژیان و به رهه می: ۲۰۱۳: ۷۹)

له پاشان کچانی لادی هه مویان یه کتر ده بینن له بارهی ئارایشگه و شوینی هه لپه رکییه که گفتوگو دهکهن، ههروهها باسی جل له به رکردن و دواتر رو له مال دهکهن بو ئارایشکردن، به م شیوهیهی که له وه سهردهم باوبوه چۆن بوه و چۆن دهکرا، و پۆشینی ئەم جله ساده و ساکارانهی که له وه سهردهمه دا هه بوه بو شاعیران باس له ساده و ساکاری ئارایشگه و جلوه برگی کچان دهکا له وه سهردهمه و به م شیوه بۆمان ده رده خاو دهلی:-

چرپهی گه وره کچ، رو ئەکاته مال
ئارایشت ئەکات به لفکه و ده سمال
چاره کهی خامهک، ئەکاته کۆلی
خرخال مه چه کی چه شنی سه هۆلی
(قانیع ژیان و به رهه می: ۲۰۱۳: ۸۰)

لیره دا هه ندی وشه ی که لوپه لی ئارایشگه ده بینن که شاعیر به کاریه پناوه له شیعه ره کهیدا وهکو (چاره که و خامه ک و خرخال و لوله و کلاو زه ر پلپله) که ئەمانه له وه سهردهمه که دا له لادی دا له کاتی خۆشی و شادیدا به کاره یتراون.

به لام به داخه وه ئیستا ئەو که ره ستانه باویان نه ماوه، مه گه ر له مۆزه خانه کاندایان مابن. شاعیریش به بییری خه لکی دینیته وه که هه رده م که ره سه ی کوردهواری هه بوه بو رازاندنه وهی ئافره تان و جوانکاری،

دواتر شاعير بهمه ناوهستى دىته سهر باسى كورانيش بههه مان شيوهى كچان له كاتى خوشيدا كۆمهلى كهرسه و جلى كوردهوارى هه بوه كه ئهوكات دهيانپوشى بۆ دهربرينى خوشى و شايى و رهشبه لهك، لهوانه: (رانكو چۆخه، كلاشى ههورامى، پهستهك، كهوا، خهنجهر، دهمانجه، تهزييح، كلاو هتد) ئهم جلاله شتى ئاسايى بون له كاتى خوئاماده كردن بۆشايى و ئهوانهى كه دللابون بۆديتنى يارهكهى دلخوش دهبو، بۆيه قانيع دهليت:

دهستهى ههرزهكار، رانكو چۆخه چاك
يهك يهك كۆ ئهبن وهك شيرى بيباك.
كلاشى ههورامى، پهستهكى پانه
پشتين كهتان چين رهسمى زهمانه (قانيع ژيان و بهرههه مى: ۲۰۱۳: ۸۰)

شاعير له شيعرهكانيدا باس له ههرهوهزى دهكات و، چهنجه بۆ جلى كوردى و كلاشى كوردهوارى رادهكيشيت كه وهكو هيماى كولتورى كوردى هاتوه و ههروهها ههرهوهزييش كه كاريكى ههميشه بى لاديكان بوه ئاماژهى پيداوه و شيوهزى دهركهوتنى كوراني كوردي نيشان داوه كه بيجياوازي هاوكارى يهكتريان كردوه.

جهژن (بۆنهيهكى كهلتورى):

جهژن رۆژيکه هيج نهبيت ئاهيک به بهر ژيانى ههژاراندان دىنيتتهوه بهلام شاعير له پروانگهى ژيانى خوى و ههژارانهوه ئهم جهژنهش به جهژنى چينى خوارهوهى كۆمهلگه نازانيت، بهلكو به مولكى ههمو كۆمهلانى كۆمهلگه دهزانيت، وهكو له نمونهيه دا دياره له شيعرى (جهژنى نهوړوژدا) باسى گۆشتى قهه و ههلمى پلاو و بۆن و بهرامى گيپه و تامهزرۆى خويمانمان بۆ دهكات و دهلى:

جهژنت پيروژ بى، به گيپهى كولاو
به گۆشتى قههوه، بهههلمى پلاو
هيئد تامهزرۆ بوين، ئيمهى دوره چيشت
هيشتا نهكولا بو، دهنكمان نههيشت (قانيع ژيان و بهرههه مەکانى: ۲۰۱۳: ۲۵۱)

مه به سست له م شيعره دا ئه وه يه خه لگ به هۆي جه ژنه وه ئه م خوار دنانه يان ده خوار د و هيشتا له بهر كۆلدا بو ليين ده خوار د چاوه پروانيان نه ده كرد بكو لي و بۆن و بهرامى برنج و گيه ته واوى لاديين گرتبو.

لايلايه ي منال:

وهك دابونه ريتيك هه ر ميلله ت و جوړيك له م لايلايه ي هه يه، كه شتيكي زور كونه بو مندالان كه به م شيوه يه خه ويان لييكه ويئن، (له كوردستانيش لايلايه زور كونه و كه له ديژره مانه وه كه مندالي كورد خراونه ته ناو جو لانه وه كه له به يني دو لقي داردا بوي هه لخر اوه يا خود خراوه ته ناو بييشكه وه و، به دهر سرازه ي به ني رهنگا ورهنگ پيچراوه ته وه هه ندئ خر خال و مور و و شتي رهنگا ورهنگيان پيو ده كرد و، بوني ميخهك و مسك، چونكه منالي ئه وسا وه كو منالي ئيستا نه بو له كاتي نه خوشييدا دايك و باوكيان بيانبا ته لاي پزيشك، به لكو دهرمانى پير و پيريژنان بو، كه مندال سكي هيشابا گوله به بيونيان بو كولا ندوه، منال گويي بهيشيت دو كه ليان له گويي كردوه، منالي له رزوتا ليها تويان داوه به نيكيان داوه ته ده ستي، شه واني دور و دريژي زستان مندالي گرزو برسي تا وه كو به ياني گريا وه و نوزا وه ته وه، دايكيشي به دم و چاوى به خه وه وه به نا چاري ده ستي كردوه به لايلايه بو ئه وه ي مناله كه خه وي لييكه وي، به تايبه تي كه ته مه ني ئه و منداله ده گه يشته يهك سال كه له هه ندئ قسه ده گه يشت ئيتر دايكى هه ره شه و ترسي تيكل ده كرد به لايلايه بو ئه وه ي مناله كه بترسي و بيدهنگ بيت، بو ئه مانه باسي گورگانه شه وي و ئايشه گوئ دريژي ده كرد هه ندئ شاعيراني كورد به دم دايكانه وه لايلايه يان كردوه به هه لبه سست، وه كو (قانع و بيكه س و پيره ميژديش به دم يه كيك له م دايكانه وه ئه م لايلايه يان گردوه) (پيره ميژد: 2009: 13-14). پيره ميژدي شاعير ده لئيت:

گورگانه شه وي، گورگانه شه وي
لوره ي تو ي ناوي لاي لايه ي ئه وي
ئه لي له مالي ئيمه دوركه وي
بچوره مالي (ئه بو يا بو)
حوشتره كه ي بكه يه تيشو
يابوه كه ي بخه ره ناوچالي گو
خوي ليده دهركه زو به زو

پياو خۆره زله پياو خۆره زله
كۆرپه كه م له گه ل دايكيا دهست له مله
مره ي تۆي ناوي هۆگري بولبوله (پيره ميژد: ۲۰۰۹: ۱۴-۱۳)

شاعير له سه ر زاري دايكان به (گورگه شهوي) دهست پيڊه كات و به م شيويه ي كه دايكان به لايلاه بو مناله كانيان دهوي تاوه كو بخه ون، و جا ليڤه دا باسي گورگي كردوه كه چي ده كا و بو ئه وه ي منداله كه بترسي و بيڊهنگ بيت و بخه ويٽ.

3. ئاييني:

زورجار بو ئه و بابته و نه ريته ئايينييه كان بونه ته ناوه رپوكي شيعر و هه ر شاعيري ك توانيويه تي له رپيگه ي ئايينه كه يه وه ياخود نه ريته ئايينه كان ي خويان ناوه رپوكي به شيكي شيعره كانيان پي دهوله مند بكن. له روي ئايينه وه جياوازي نه ريته كان ياخود بونه ئايينييه كان جياوازي هه يه لاي ئاييني مه سيحي كه پيغه مبه ر عيسي (دخ) ده په رستن ئه و بابته تانه يان كردوته نه ريت كه له ژياني ئه م پيغه مبه رده رپوي داوه به لام لاي موسلمانان ئه وه ي په يوه ندي به پيغه مبه رانه وه هه بيت گرينگي پيڊه دريت و ئه م ياده زيندو ده كه نه وه، بويه شاعيري گه و ره پيره ميژد رپوداوي پيغه مبه ر ئيسماعيل ي (دخ) كردوته ناوه رپوكي شيعره كه ي و بوته رپوژيكي دلخوشكه ر لاي موسلمانان كه جه ژني قوربانه.

زوربه ي شاعيرانيش ناوه رپوكي شيعره كانيان موناجات و خوشه ويستي خوا و پيغه مبه ر و موعجيزه كان بو، بويه ليڤه دا شاعير پيره ميژد له باره ي جه ژني قوربانه وه ده ليت:-

خوا چه زره تي اسماعيلي له ژير تيخ هيتايه ده ر
سالتان هه مو هه ر به جه ژن و به شادي بباته سه ر
ئه و جه ژنه جه ژنه ميلله تي تيا به شادوماني بژي
بويه به هاري په سنده گول وميوه ي ديته به ر
پيكمانه وه بي جه ژن و دلشادي
تاسه ر بي، سه ر و گه ردن ئازادي (شاعير به بونه ي جه ژني قوربانه وه ئه م شيعره ي بلاو كردوته وه (پيره ميژد: ۲۰۰۹: ۱۳)

که له شيعره کهيدا باسی گه ورهیی پينغه مبه ر ا سماعيل (د.خ) دهکات که له ژير نوکی چه قو هينايه دهر و موژدهيدا به خه لک سال دوانزه ی مانگ بيکهنه خو شى و جه ژن و هه رده م دل و دهر و نتان له گه ل يه کتر باش بيت و دل مه رهنجيين. پيره مي ردى شاعير له باره ی مانگی رهمه زانه وه ده لیت:

مانگی رۆژوه
مانگی رۆژوه به چله ی هاوین
ئاگرى جه هه ننه م پيى ئه بى بى تين
ئوه ی به رۆژو ئه بوريته وه
دهرگای به هه شتى بو ئه کریتته وه
ليوى رۆژوه وان که به لغ ئه گرئ
په رده ی قاپی خواى بو لئه برئ
که ده ست و ده م و زمانت پاراست
ئوسا ئه توانی بليی رۆژوه و پاراست
خوت برسى بيت و هه ژارت تيرکرد
ئوسا بزانه ئيمانت دهرکرد
رۆژو په يره وى رپى يه زدانیه
وهک نويزو رۆژو رپايی تيانیه
(پيره مي ردى: ۲۰۰۹: ۹۱)

شاعير له باره ی رۆژوه وان ده دويت و باسى مرو فى به رۆژو دهکات که چه نده پادا شتى هه يه لای خواى گه وره و، و باسى ئه وه ش دهکات که ته نها زگبرسى بون نييه به لکو ده بى ته واوى ئه ندا مانى جه سته ت به رۆژو بيت تا وه کو پادا شتى لای خواى گه وره وهر بگريت، هه روه ها هاوشانى نويز رۆژوش بو رپايى نييه به لکو بو خواى گه وره يه به رۆژو ده بين و تا وه کو له دوا رۆژى پادا شت وهر بگرن سه ره رپاي ئه مانه ش شاعير باسى له م مانگه رۆژوه دهکات که مانگی هاوينه و رۆژو گرتن تيايدا زور زه حمه ته. پيره مي ردى شاعير له گه وره ی شه وى ميعراج که به جو شه وه باسى ليوه دهکات و ده لیت:

سبهي شهو، شهوي أسراو معراجہ
به هيچ (نهبي) يهك نه درا ئه وتاجه
مهولهوي فهرموي به (علم اليقين)
صار رحمة على العالمين
من المسجد الحرام الانفس
الى مسجد الاقصى المقدس
ئهمه (صريح) نصي قورئانه
ئهوهي ئينكاري كرد بي ئيمانہ
شهوهو خهلوتهي، بهيني بارانه
جتي رازو نيازي دهردهدارانه
شهوهو خهلوته، مال بي ئه غياره
گشت عالم نوستو، دوست خوبهرداره (پيره ميژد: ۲۰۰۹: ۳۳)

مه بهستي ئهم هونراوهيه گه وره يي پينغه مبهرمانه (د.خ) كه له م شهوهدا خوي گه وره ئهم پله يه ي ته نها به پينغه مبهري ئيمه داوه چونكه ههركه سي موسلمان بيت ده بيت باوه ري به وش هه بيت دنا به بي ئيمان له قه له م دهر يت، ههروهكو له قورئانيش دا باسكراوه و ههروهها چه ندان گه توگو له م شهوهدا كراوه له سه ر ئومه ته كه ي و ههروهكو نويز كردن به لگه ي ته واوي به دهسته وهيه كه سه ره تا (۵۰) نويز بو، دواتر له نزا و پارانه وه ي پينغه مبهرمان بو بو ئومه ته كه ي كه بو ته (۵) نويز.

4. ئه فسانه يي:

گومان له وهدا نيه هه ر نه ته وه يه ك خاوه ن جو ره ئه فسانه يه كي تاييه تي خو يه تي كه وه ك هه ميه شي ي له ديوه خاني پياوماقولا ندا له شهواني زستاندا له لايه ن شاعيران و سه رگوزشته گيراوه كاندا گيراوه كاندا. كه له شهوان به قسه ي نه سته ق و ئه فسانه يي شهوي زستانيان به سه ربردوه، له لاي گه لي كورديش سه ربرده ي (كاوه ي ئاسنگه ر) بو ته كوله توري كي ئه فسانه يي كه لاي زوربه ي ميلله تاني جيهان تاييه ت (روژه لات) كه به مولكي خو يان ده زانن ئهم ئه فسانه يه ش ته واوكراوه به جه ژني نه ورؤز له سه ره تاي سالي كورديه وه بو ته

پوژى ئازادى و به ئاماژەى ھەلکردنى ئاگر و لەسەر بەرزترین لوتکەى چياکانى کوردستان، بۆيە شاعيرى گەورە پيرەميۆرد کە بەدامەزىنەرى سرودى ئەم يادە دادەنریت و دەلیت:

ياد کەن برا ياد کەن
يادى کاوهى ئاسنگەر
سەر رى و شوينى بگرن
تاكو وەتەن بىتە بەر (پيرەميۆرد: ۲۰۰۹: ۴۵)

دەتوانين بلين پيرەميۆرد پۆلىكى سەرەكى بينيوە بۆ گيترانى ئاھەنگى نەورۆزو بوژاندنەوہى ھەمو جەژنىكى نەورۆز، نەورۆز نامەيەكى دەنوسىەوہو بلاويدەکردەوہ لە پوژنامەكەيدا لە قوتابخانەى زانستى يا لە شوينى گيترانى ئاھەنگەكە دەخوينرايەوہ، پوژى نەورۆز لای شاعيرى گەورە زۆر گرینگ بو ئەگەرچى مانگانەيەكى تقاعدى كەمى ھەبو، بەلام پيوستى ئاھەنگى نەورۆز ھەرچى كەموكورپەك بايە پەيدايدەکرد و ھەموكات لەكاتى ئاھەنگدا دەيگوت دەى دەى (نانىكە و شەش ياپراغە) (پيرەميۆرد، ۲۰۰۹، ۴۶-۴۴). ئەگەرچى بەھوى ئاھەنگى نەورۆز توشى زۆر كيشەى كۆنەپەرستى بوە، كە زۆر لەلايان شتىكى سەير بو كە بييرىكى ئاوا گوپى ئەو لاو و ھەرزەكارانەوہ و بە وينەى ئەوانەوہ بىتە جۆش و خرۆش، چونكە لە ھەندى ديوەخاندا تانە و توانجى ليەدەدرا. ھەروەھا شاعير ھەر بەردەوام بوە لە چالاكيبەكانى و بەردەوام نوكى قەلەمى لەسەر كاغەزدا بوە و وتويەتى:

نيسان بەھارى ئيمەيه وا چاوهرپى بن
كە بى ھەر قەترەيەكى گەوھەرە تەرزەى لەگەل نەبى
زستان گەلىك بە زوقم و ھەلابو
ئەمانەوى پاداشتى ئەو ھەلايە بەھارىكى دەرکەوى (پيرەميۆرد: ۲۰۰۹: ۴۸)

نهنجام:

- ۱- چه مکی کولتور ههر دو جوره که دهگریته وه چونکه ههر یهک له (ماددیات و مهعنهوییات) به شیکی سه ره کین له کار و کرده وهی رۆژانه و هیچییان بی ئه وی تر کولتور پیکناهنین.
- ۲- به شیوهیه کی گشتی له دهقه شیعریه کانی ههر دو شاعیر کولتور پانتاییه کی ته وای داگیر کرده.
- ۳- بابته شیعره کانی ئه فسانهیی و ئایینی و ههروه ها په ندی پیشینان لای پیره میرد به جوریک بوه که شاعیر تیکه ل به خوینی بوه به و په ری خۆشه و یستییه وه ده ریده بری.
- ۴- ئه و بابته تانه ی لای قانیه به دیده کریت زیاتر کومه لایه تین و باس له ژیان لادیی ده کات.
- ۵- چۆنیه تی مامه له کردنی قانیه له گه ل کولتور ته نها خستنه رو نییه به لکو ره خنه گرتنه له هه ندی دابونه ریت و نه ریته کومه لایه تییه کان، ئه گه رچی به هوی ئه و بیر و باوه ره ی که شاعیر هه یبوه ها ورا و ده خوازی له گه ل دابونه ریته کومه لایه تییه کان نه ک ره خنه گرتن.
- ۶- پیره میرد به مه به سستی زیندو راگرتنی ئه و کولتوره وه کو بابته تی نه ورۆز و وه کو هه سستیکی نه ته وایه تی هه میشه به جۆش و خرۆشه وه ئه م یاده ی کردۆته وه.
- ۷- له کوتاییشدا گه یشتین به و راستیییه ی که بابته کولتورییه کان لای پیره میرد زیاتر به رچاوده که ون، نه وه ک لای قانیه.

The Reflection of Culture in the poems of (Qani and Piramerd)

Qasim Mohammed Aziz Qadir¹ - Fuad Rashid Mohammed²

Mala Fandi Mixed Basic School, Directorate of Education of Central Erbil, General Directorate of Education, Erbil, Kurdistan Regional, Iraq.

Department of Kurdish Language, College of Basic Education, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Regional, Iraq.

The Reflection of Culture in the poems of (Qani and Piramerd)

This research delves into the profound impact that Qani and Piramerd poems have had on culture. The study explores how these works of poetry have shaped cultural expression and left an indelible imprint on society.

Through a careful analysis of these poets' works, this research uncovers the rich influence that their poems have had on society over the years. The works of these poets have been highly regarded, preserved as a national heritage, and passed down from generation to generation.

Moreover, the study reveals that the language and proverbs used in these poems have become part of the cultural fabric and continue to provide guidance and wisdom to present-day society.

Overall, this research underscores the importance of understanding the role of poetry in shaping culture and addressing cultural issues. By exploring the influence of Qani and Piramerd poems on culture, we can gain valuable insights into the cultural dynamics and issues that have impacted society for generations.

Keywords: Poetry, Culture, Cultural Expression, National Heritage, Proverbs

سه رچاوه گـان:

ئوميد ئاشنا، ۲۰۰۹، پيره ميژد و پيداچونه وه يه كي نوئي ژيان و به ره مه كاني، بهرگي يه كه م، چاپي دوهم ئاراس، هه وليژ.
 پهيمان حسن سليم، (۲۰۱۱)، كاريگهري كولتور له سه ر زماندا، نامه ي ماسته ر زانكۆي سه لاهه دين.
 ديواني قانيع (۲۰۱۴)، سنه، چاپي هه شه م، چاپخانه ي دالاهو.
 ديواني پيره ميژد، (۲۰۰۱)، پيره ميژد، بهرگي يه كه م، چاپي يه كه م، وه زاره تي په روه رده، هه وليژ.
 داريوش ئاشوري، كولتور چه مك و پيناسه، و.د. كؤسار فتاحي، وه زاره تي رؤشنبيري
 د. تاهر محمد علي، (۲۰۱۱)، قانيع ژيان و به ره مه ي.
 د. حسين بشري، (۲۰۰۶)، تيؤره كاني كولتور له سه ده ي بيسته م، و. منصور تيفوري، ج ۱، چاپخانه ي بينايي.
 ره شاد ميران، (۲۰۰۶)، ئيتنؤگرافيا و يه كيتي ئينكي كورد. ده زگاي ئاراس: هه وليژ.
 رفيق سابير، (۲۰۰۸)، كولتور و ناسيؤناليزم، ج ۳، چاپخانه ي تيشك، سليماني.
 سه لام ناوخوش، (۲۰۰۵)، فرههنگي گيرفاني ئوكسفؤرد (ئينگليزي - كوردي)، چاپي سيئه م.
 كهريم شاره ز، (۱۹۷۶)، په ندي پيشينان له شيعري كورديدا، چ. كوري زانياري كوردي بغداد.
 ليژنه ي ئه ده ب له كور ي زانياري كوردستان، (۲۰۰۶)، زا روه ي ئه ده بي (كوردي - عه ره بي - ئينگليزي)، هه وليژ.
 مه نوضيه ر موحسني، (۲۰۰۲)، ده روه زه كاني كومه لناسي، و. ريبوار سيوهيلي و كه ساني تر، ده زگاي موكرياني، هه وليژ.
 هه ژار موكرياني، (۱۳۸۶)، فرههنگي هه مبانه بؤرينه (كوردي - فارسي) چاپخانه ي سروش، تاران.
 تفسير ئاسان

ابراهيم مدكور، معجم العلوم الاجتماعية، اعداد نخبه من الاساتذة الصربين والعرب، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر.

ابي الفضل جمال الدين ابن منظور، لسان العرب، المجلد ۱۵، مكتبة هلال، بيروت.

ايكة هولتكرانس، قاموس مصطلحات الاثنولوجيا والفولكلور

جمال عليان، (۲۰۰۵)، الحافظ علي التراث الثقافي، علم المعرفة الكويت.

جوردن مارسنال، (۲۰۰۰)، موسوعة علم الاجتماع، ت: احمد عبدالله زايد واخرون مجلس الاعلى للثقافة، مصر.

عدنان ابو مصلح على الاجتماع، (۲۰۰۶)، ط ۱، المشروق الثقافي، عمان (الاردن)

روحي البعلبكي، (۲۰۰۴)، المورد الثلاثي (عربي-كورد-انكليزي) ط 1، دارالعلم الملايين، بيروت.

يوسف زيدان: التراث العربي من التنقيف الى الثقافة، عن موقع يوسف زيدان للتراث والمخطوطات، بروانه سايتي

[http: www.zeildan.com/indexo.asp](http://www.zeildan.com/indexo.asp)

ئهرخه وان محمد عبيد، (۲۰۱۴) ديارده كولتوربييه كان له مه م و زيني ئه حمدي خانيدا، نامه ي دكتورا، زانكۆي سليماني.